

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

126:3, 2006

Staten och den kvinnliga arbetskraften under andra världskriget

Johanna Overud, *I beredskap med fru Lojal. Behovet av kvinnlig arbetskraft i Sverige under andra världskriget*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm studies in history 76, Almquist & Wiksell international, Stockholm 2005. 245 s. (Summary: In National Preparedness with Mrs. Loyal. The Need for Women's Labour in Sweden during World War II.)

Att stå beredd att nyttjas som reservarbetskraft, ställföreträdare, vikarie och reserv har varit och är en vanlig position för kvinnor. Fenomenet är ämnet för Johanna Overuds avhandling där skådeplatsen är Sverige och tiden andra världskriget. *I beredskap med fru Lojal: behovet av kvinnlig arbetskraft i Sverige under andra världskriget* lades fram på Stockholms universitets historiska institution 2005. Avhandlingens syfte är "att studera hur krigshotet och beredskapssituationen inverkade på planering och användning av kvinnor som ersättare för inkallade män under beredskapsåren" (s 25).

Inledningsvis konstaterar Overud att arbetsmarknadsstatistiken förvånansvärt nog inte visar någon ökning av det kvinnliga förvärvsarbetet 1939–1945, samtidigt som ganska omfattande program sjösattes för att ersätta de manliga arbetare som inkallades. Vad den uteblivna ökningen i kvinnligt förvärvsarbete beror på är den första gåtan Overud föresätter sig att lösa. Andra frågor hon ställer handlar om hur de krigstida programmen för arbetskraftsförsörjning såg ut, vilka de riktade sig till och om de påverkade det rådande husmoderskontraktet. Overud är också intresserad av kvinnors egen delaktighet i projekten, och om genusordningen förändrades i något avseende efter kriget på grund av dem. De aktörer hon väljer att studera är kollektiv och institutioner, med Statens arbetsmarknadskommision i spetsen. Hon ger också livliga skildringar av de kvinnoorganisationer som formerades till försvar för nationen.

Overud använder sig av ett aktörsperspektiv, utom i några avsnitt som har en mer konstruktivistisk prägel. Aktörerna är framför allt olika institutioner och organisationer. Undertiteln "behovet av kvinnlig arbetskraft" antyder att det handlar om statens och näringslivets behov i första hand, inte kvinnornas egna behov.

Avhandlingen visar att en korporativistisk form av styrelse redan fanns etablerad, och tätnade, i Sverige under krigsåren. Därför är det många olika organisationer som omtalas i avhandlingen; ett åskådligt organisationsschema visar de största aktörerna och förbindelserna mellan dem. Johanna Overud visar stor forskarenergi i noggranna genomgångar av ett antal organisations- och myndighetsarkiv.

I avhandlingen görs en omfattande kartläggning av motsättningar och ömsesidiga beroenden mellan fackföreningar, kvinnlig arbetskraft och företag. Företagarnas relativa öppenhet för att placera kvinnor på nya positioner och i nya uppgifter bekräftar en del andra forskningsresultat, och motsäger fördomen om företagen som en konserverande kraft.

Overud lyfter fram motsättningar som fanns under kriget mellan olika kvinnoorganisationer. Det är viktigt eftersom andra forskare endast noterat den relativa enighet som rådde under kriget. Också när det gäller fackföreningsrörelsen kommer tidigare okända konflikter i dagen, framför allt kring mäns och kvinnors löner och likalönsprincipen. Kriget gav tillfällen som kvinnor utnyttjade för att flytta fram sina positioner, inte sällan med mycket tidskrävande och långsiktigt frivilligarbete. Det var sällan läge för plakat och demonstrationer, utan här använde kvinnoföreningar beskedligare sätt att göra sig hörda och sedda.

Teoretiska utgångspunkter

Overud refererar den brittiska forskaren Denise Riley som har funnit att två parallella kvinnobilder presenterades under kriget: den förstärkt feminina bilden av kvinnan som mamma och husmor, och bredvid den en avsexualiserad bild av kvinnan som arbetare. "Riley vill hävda att dessa olika normskapande bilder av kvinnor måste behandlas med elasticitet i den historiska analysen, för att undvika att behandla 'kvinnor' som en enhetlig kategori." (s 20) Overud föreslår två olika *kontrakt* som används för en analys av den svenska situationen: "husmoderskontrakt" och "beredskapskontrakt", vilka är vidareutvecklingar av Yvonne Hirdmans välbekanta begrepp.

Husmoderskontraktet representerar kontinuitetens sociala norm och beredskapskontraktet står för nya (ofta temporära) budskap och reformer som behoven under beredskapsåren frambringar. Samspelet mellan dessa kontrakt sker på de olika nivåer som Hirdman anger: tankefigurnivån (den kulturella överlagringens nivå), den institutionella nivån (social integrationsnivå) och individnivån (socialiseringsnivån).¹

Idén fungerar bra som utgångspunkt. Däremot kanske inte Overud riktigt rår med att undersöka alla tre nivåerna. Frågan är också om kontraktsteorin är tillräcklig, vilket jag återkommer till.

Syfte och frågeställningar

Johanna Overud undersöker hur krigshotet och beredskapssituationen inverkade på planering och användning av kvinnor som ersättare för inkallade män under

1. Overud 2005, s 20.

beredskapsåren. Hon intresserar sig särskilt för hur de nya uppgifterna inverkar på husmorskontraktet. Eftersom det här är den första studien på området har hon en hel rad empiriska frågeställningar (s 25):

- Hur planerade staten för eventuellt kvinnligt reservarbete?
- Fanns det behov av kvinnliga ersättare i nyckelindustrierna?
- Kan beredskapen ses som pådrivare av arbetsmarknadspolitiska reformer som förändrade förhållandet mellan kvinnor och män?
- Avsatte kriget permanenta spår för kvinnors position på arbetsmarknaden?
- Fanns det inslag i beredskapskontraktet som avsatte permanenta spår i det alltjämt rådande husmoderskontraktet, eller som kunde vara början till ett framtida kontraktsbrott?

De två sista frågorna syftar framåt och medför att avhandlingen behandlar även tiden direkt efter kriget.

Forskningsläget

Overud refererar anglosaxisk forskning om kvinnors situation som reservarbetskraft under världskrigen och deras deltagande i framför allt industriarbete. Den forskning som utfördes på 1970-talet drog slutsatsen att krigsåren innebar ett språng framåt för kvinnors emancipation – som det hette då – genom att de involverades i nya typer av arbete. Nyare forskning, med längre tidsperspektiv, observerar endast mindre förskjutningar på vissa områden i samhället, och ger en mer sammansatt bild (s 23).

Inget fel i det, men det är synd att hon inte tagit del av någon forskning som gjorts om Tyskland och Sovjetunionen där kvinnor på samma sätt som hos motståndarna drogs in i rustningsindustri och nya näringsgrenar.² Att Tyskland lämnas därhän i Overuds studie är särskilt tråkigt eftersom de svenska myndigheterna noga följde tyska myndigheters åtgärder på detta område. Det hade varit intressant att få veta vilken inverkan nazisternas erfarenheter hade på svensk kristida arbetsmarknadspolitik.

Vad hände då i Tyskland och SSSR? Forskaren Birthe Kundrus menar att det ökade självförtroendet och den höjda statusen hos Tysklands yrkesarbetande kvinnor under kriget inte fick någon effekt på genusrelationerna, eftersom männen som drog ut i kriget därigenom fick sin status förstärkt.³ Mary Buckley, som studerat sovjetiska förhållanden, redovisar snarare motsatt resultat i sin studie av ryska kvinnliga rekordarbetare, stachanoviter. De bröt sig, med muskelkraft, ur den begränsande inhägnad som förväntningar på deras kön ställde upp. Arbetar-

2. En utmärkt bok om den tyska situationen är Birte Kundrus, *Krigerfrauen. Familienpolitik und Geschlechterverhältnisse im ersten und zweiten Weltkrieg*, Hamburg 1995, som analyserar kvinnors plats i ekonomi och samhällsliv under första och andra världskrigen.

3. Kundrus 1995, del IV:5 och s 417.

skor konkurrerade med manliga kamrater i socialistiska tävlingar, och det hände att kvinnor vann. Paradoxalt nog inträffade det under ett skede när sovjetstaten återinförde traditionella familjevärderingar. Ett oavsiktligt resultat av den kvinnliga stachanovismen blev enligt Buckley att genusrelationerna utmanades.⁴

Det är alltså på inget sätt givet hur könsrelationerna skulle komma att påverkas av att kvinnor kallades in i industriarbete när männen inkallades av försvarsmakten.

En aspekt som fattas: statens bidrag till hemmavarande kvinnor

I Tyskland, som inledningsvis hade jämförelsevis hög förvärvsintensitet bland kvinnor, lämnade 300 000 kvinnor förvärvslivet mellan oktober och december 1939. Det är förvånande med tanke på att vissa branscher var i skriande behov av arbetskraft. En orsak till det kvinnliga bortfallet var att fullt understöd betalades ut till soldathustrur endast om de saknade andra inkomster. Bidragssystemet gynnade på så sätt det oavlönade hemarbetet, och fram till i maj 1940 övergav så mycket som en halv miljon kvinnor arbetsmarknaden. Detta skapade problem för den nazistiska staten som ropade efter arbetskraft till rustningsindustrin, även om man utåt stod för en extremt traditionell könsarbetsdelning.⁵

I Overuds avhandling däremot får bidragsfrågan en undanskymd plats, trots att det understöd som utbetalades till gifta kvinnor medan deras män var inkallade bör ha haft betydelse för kvinnornas ekonomi och därmed deras förvärvsarbete. Konstruktionen av bidragssystemet, som skulle kompensera familjer där maken var inkallad, kan ha varit en orsak till att det kvinnliga förvärvsarbetet inte ökade under kriget, trots kvinnlig rekrytering till vissa branscher (s 212). Overud skyller detta faktum på andra ekonomiska förändringar. Det lilla som står i avhandlingen om de statliga bidrag som skulle skydda familjerna mot inkomstbortfall är tyvärr svårtolkat.⁶ Att bidragssystemet inte beskrivs, och dess konsekvenser inte analyseras, ser jag som en stor brist i avhandlingen.

Den icke-kronologiska framställningen

Framställningen i avhandlingen är i huvudsak tematisk, även om varje kapitel är kronologiskt uppbyggt (s 31f). Varje kapitel är väl disponerat och spännande, men den tematiska dispositionen gör att förändringar över tid inte blir helt lätta att greppa. En periodisering hade enligt min mening gjort framställningen tydligare. Man skulle kunna tänka sig att dela in perioden som Overud behandlar i fyra skeden som i hög grad skiljer sig åt. En möjlig periodisering är

4. Mary Buckley, "Complex 'Realities' of 'New' Women of the 1930s. Assertive, Superior, Belittled and Beaten", i Linda Edmondson (red), *Gender in Russian History and Culture*. Birmingham 2001.

5. Kundrus 1995, s 323.

6. "Men för att gynnas av bidragsnivåerna krävdes att någon i familjen hade förvärvsarbete", Overud 2005, s 114. Innebar det att bidragen kan ha höjt förvärvsfrekvensen?

- Före 1939
- 1939–1942
- 1942–1945
- Efter 1945

Det är framför allt den tredje perioden Overuds avhandling behandlar, det vill säga krigsårens andra hälft, då det rådde arbetskraftsbrist i några särskilt viktiga sektorer av industrin och kvinnor rekryterades dit. Visserligen hade tecken på arbetskraftsbrist börjat uppträda redan 1940. Men i och med 1943 års beredskapsmönstring uppmärksammade statsmakterna på allvar den kvinnliga reservarbetskraften.

En periodisering enligt ovan skulle förmodligen få följder för de slutsatser Overud drar om husmors- respektive beredskapskontrakten. Det tycks som om perioden 1937–1942 medförde att kvinnorna själva såg sin potential och styrka växa, i och med krigstidens nya villkor för mäns och kvinnors liv. Därefter skedde en kvalitativ förändring och under perioden 1942–1946 insåg även staten kvinnornas potential som produktivkraft. Det innebär att husmoderskontraktet mer tydligt kompletterades med ett beredskapskontrakt. Kvinnovänliga reformer följde på denna förskjutning, vilket jag skall återkomma till.

Begreppen lojalitet och solidaritet

Avhandlingstiteln "Fru Lojal" är namnet på en fiktiv person som spelar huvudrollen i en propagandafilm som visades på bio 1944. Möjligen är det en förklaring till att Overud titt som tätt använder lojalitetsbegreppet i sin analys av kvinnors agerande.⁷ Men var det verkligen lojalitet kvinnors handlande präglades av? Lojalitet har ju en klang av underordning och lydnad, avlett som det är från det franska *loi*, lag. Ordet solidaritet däremot konnoterar likställdhet och ömsesidighet.⁸ När solidaritet används i avhandlingen handlar det i allmänhet om män.⁹

Avhandlingens mest förbluffande kapitel handlar om kvinnors självständiga organisering för att möta landets ekonomiska och politiska behov medan kriget

7. T ex Overud 2005, s 153: "Men när hon avstod från det arbete hon uppehållit var hennes lojalitet riktad mot de hemvändande männen som skulle ha arbetet tillbaka." Se även s 219, 221.

8. Svenska Akademiens ordbok ger till yttermera visso följande ordförklaringar: Lojal, "som rättar sig efter gällande lagar l. föreskrifter, laglydig; som är sin lagliga överhet trogen,; ofta allmännare: som uppfyller sina (rättsliga o. moraliska) förpliktelser (mot en annan) som (mot en annan) iakttagit hederns förordringar l. avhåller sig från svek l. knep l. obstruktion o. d.; äv. i överförd anv., med sakligt huvudord (t. ex. om sinne, beteende, medvärkan): varigen ngn visar laglydighet l. lojalitet".

Solidarisk, "som visar prov på samverkan l. samhörighet l. lojalitet l. håller (obrottsligt) samman, samverkande l. samhörig l. lojal; i sht förr äv.: som visar samband l. sammanhang l. inbördes beroende".

Solidaritet, "(känsla av) gemenskap l. samhörighet l. lojalitet l. sammanhållning; i sht förr äv.: (relation som innebär) samband l. sammanhang l. inbördes beroende".

9. Under rubriken Hemmets nationalisering, s 206: "I vardagslag nöja vi oss ofta med grupp-solidaritet eller klass-solidaritet. Men i allvarstider växer den ut till samhälls-solidaritet som fördjupar och levandegör vår fosterlandskärlek." Här talas det om män.

rasade, och de förberedelser kvinnoorganisationerna gjorde för den händelse att Sverige drogs in i kriget. Här möter vi en superaktiv kvinnolobby som ställer upp för sina fäder, män och söner som är inkallade och för en nation i kris. Hade inte solidaritet i det sammanhanget varit ett mer rättvisande begrepp än lojalitet?

Möjligen har lojalitet av tradition kvinnliga konnotationer och solidaritet manliga, men det rättfärdigar inte en oreflekterad användning av begreppet lojalitet som beskrivning av kvinnors attityder, som i lika hög grad som mäns kan betecknas som solidariska.

Genuskontrakt och förändring

Som redan nämnts är den teoretiska utgångspunkten för avhandlingen Yvonne Hirdmans genussystemteori.¹⁰ Men frågan är om det är den teori som är mest användbar för att förstå de förhållanden Overud vill undersöka. De utspelar sig på den institutionella nivån, men även den nivå där symboliska representationer och tankefigurer befästs. Individnivån, däremot, behandlas i mycket liten grad. Som jag ser det hade det kanske varit mer fruktbart att använda någon av de schematiska framställningar av förhållandet mellan manligt och kvinnligt som Hirdman presenterat i senare verk.¹¹ Hur som helst väljer Overud att tolka sina resultat i termer av förändrade av det rådande genuskontraktet, nämligen husmoderskontraktet. Hon finner att "den här undersökningen visar att husmoderskontraktet genomgick en smärre revidering eftersom den temporära förskjutningen i vissa avseenden lämnade permanenta avtryck" (s 220). Vad är ett permanent avtryck? Det utreds aldrig.

Enligt min mening hade annan teoribildning kunnat komplettera och fördjupa undersökningen. Statsvetaren Maud Eduards, till exempel, hävdar att man kan analysera könsrelationernas förskjutningar i termer av både stabilitet och förändring.¹² Hon rör sig på två nivåer av normsystem eller kulturella regler i samhället: en regulativ och en konstitutiv, liknande Hirdmans institutionella nivå och tankefigursnivå. Den regulativa nivån är mer flexibel och öppen. Där kan könsnormer förändras, till exempel med ny lagstiftning, medan den konstitutiva kan släpa efter. Distinktioner av den typen hade kunnat hjälpa Overud att bättre komma åt de förändringar hon är intresserad av.

Vilka konsekvenser fick rubbningen av husmoderskontraktet?

Overud säger att beredskapskontraktet var ett tidsbegränsat kontrakt och att den manliga familjeförsörjarnormen aldrig bröts (s 220). Hon menar att "husmoders-

10. Yvonne Hirdman, "Genussystemet", i *Demokrati och makt i Sverige. Maktutredningens huvudrapport*, SOU 1990:44, Stockholm.

11. Yvonne Hirdman, *Genus. Om det stabilas föränderliga former*, Malmö 2001.

12. Maud Eduards, *Förbjuden handling. Om kvinnors organisering och feministisk teori*, Malmö 2002, s 42, 122.

kontraktet stod sig stabilt från tankefigurnivån ner till individnivån” och konkluderar: ”Perioden medförde därför inte någon brytning med den traditionella genusordningen. Snarare uppstod en tillfällig förskjutning/rubbning.” (s 220) Men vad innebar i så fall det tidigare nämnda ”permanenta avtrycket”?

Så här heter det om den tillfälliga industriarbeterskan fru Lojal: ”I slutänden blev hennes funktion därför en förstärkning av det manliga familjeförsörjaridealet genom sitt familjeförstärkande inbrott.” (s 219) På ett annat ställe sägs att det visserligen skedde små förskjutningar: ”Men ännu skulle det dröja innan villkoren för det kvinnliga förvärvsarbetet, d.v.s. svårigheten att förena hem och arbete, ägnades någon större uppmärksamhet.” (s 225) Den kontraktsbrytande situationen lät enligt Overud vänta på sig till 1960- och 1970-talen (s 221). Här upplever jag det som att Overud inte riktigt vet vilket ben hon skall stå på. Ändrade kriget könsrelationerna, eller gjorde det inte det?

Det kan hända att denna svårighet att summera sina egna fynd bottnar i valet av teoretisk utgångspunkt. Kontraktsteorin sammanfattar könsrelationer i långa perioder på hög generell nivå, medan Overud i själva verket studerar gradvisa förändringar på flera olika nivåer.

För en del saker förändrades faktiskt som följd av de krigstida erfarenheterna, eller som Overud uttrycker det: ”krisläget och beredskapen tvingade fram icke-traditionella lösningar” (s 187). Dessa förändringar skedde på den regulativa nivån där följande inträffade:

- 1943 föreslog en statlig utredning statsbidrag till daghem och lekskolor¹³
- 1943 beslutades om statsbidrag till hemvårdarinnor och barnkrubbor¹⁴.
- 1944 inrättades Hemmens forskningsinstitut
- 1946 presenterades betänkande om deltidsarbete i allmän tjänst¹⁵
- 1946 genomfördes likalön för män och kvinnor i offentlig sektor.

På den regulativa nivån var krigsåren och tiden efter en tid med kvinnovänliga reformer. På den konstitutiva nivån kan krigsåren dessutom ha inneburit värderingsmässiga förändringar som Overud inte berör.

Man kan bara gissa vad det på sikt betydde att tusentals unga kvinnor under kriget fick arbetserfarenheter från traditionellt manliga industriella miljöer. Det var nämligen inte bara hemmafruar som fick lära sig svarva, fräsa och svetsa. Det var framför allt ogifta unga kvinnor. Dessa flickor var samma personer som decennier senare skulle gå ut på arbetsmarknaden som ”före detta hemmafruar”, under

13. SOU 1943:9.

14. Overud citerar själv Signe Höjers kommentar: Eftersom kvinnorna är i minoritet i beslutande församlingar och behövs det ”vissa skärpta situationer för att få igenom det man från kvinnohåll i årtionden velat ha fram”. Overud 2005, s 187.

15. SOU 1946:71 Betänkande om deltidsarbete i allmän tjänst m m.

1960-talets rekrytering av kvinnlig arbetskraft till industrin. Hade det någon betydelse att de – eller systrar och väninnor – hade provat på industriarbete innan de gifte sig och fick barn? Det är en fråga som Overud inte berör men som är intressant i ett livsloppsperspektiv.

Etnologen Lizzie Åström beskriver processen från hemmafru till yrkesarbete som en långsam process som framför allt sker i kvinnors huvuden.

Det var fråga om ett komplicerat spel mellan krafter som verkade för att bevara respektive upplösa det traditionella husmoderliga pliktmönstret. [...]

I det långa loppet var det likväl de krafter som verkade för en "kulturell friställning" på det husmoderliga området som tog överhanden [...] Husmorsambitionerna har skruvats ned till förmån för andra intressen.¹⁶

Jag tror att det är orealistiskt att tro att krigsårens erfarenheter av en delvis anorlunda könsarbetsdelning nödvändigtvis måste ha fått omedelbar effekt. Ofta tar mentalitetsförändringar längre tid. Det hade varit intressant om Overud hade reflekterat över hur tankemönstren hos kvinnor förändrades på sikt, när krigstidserfarenheterna införlivades. Genuskontraktet skapas ju som sagt också i tankemönster, på individnivå.

Slutkommentar

Johanna Overuds avhandling handlar framför allt om den process på politisk och nationell nivå som avgjorde graden och arten kvinnors utnyttjande i svensk ekonomi under andra världskriget. Trots att hon säger att hon undersöker hur genuskontraktet omförhandlades på olika nivåer – i tankefigurer, institutionellt och på individnivå – behandlar avhandlingen huvudsakligen de två första nivåerna, och allra mest den institutionella. I vart fall får individuella kvinnors sociala praktik begränsat utrymme i de empiriska studier som ligger till grund för avhandlingen.

Overud finner att kvinnors förändrade situation, deras nya sätt att göra sig hörda och utträtta arbetsuppgifter som tidigare varit tydligt manligt kodade fick begränsade och temporära effekter på förhållandet mellan könen. I grunden fortlevde husmoderskontraktet med männen som försörjare och kvinnor som lojala vårdare av hem och barn.

Som teoretiskt verktyg måste man ifrågasätta om Hirdmans kontraktsteori är tillräcklig. Att husmoderskontraktet var rådande under den aktuella tiden är både en utgångspunkt för studien och ett resultat. Overud säger till och med att krigstiden förstärkte husmorsidealet och medförde "konsolidering av rådande könsstereotyper" (s 220). Men är det bara på den generaliseringsnivån avhandling-

16. Lizzie Åström, *I kvinnoled. Om kvinnors liv genom tre generationer*, Lund 1986, s 114.

ens centrala frågeställningar söker svar? Overuds välgjorda empiriska studier hade mer effektivt fångat upp den komplexa verklighet som rådde om hon kompletterat dem med mindre högtflygande förklaringsambitioner.

Det hade nyanserat resultaten. Overud drar slutsatsen att "ännu skulle det dröja innan villkoren för det kvinnliga förvärvsarbetet, d.v.s. svårigheten att förena hem och arbete, ägnades någon större uppmärksamhet" (s 225). Är det verkligen sant? De processer som pågick under kriget vände inte upp och ned på husmoderskontraktet, men kriget medförde faktiskt öppningar när det gällde likalönsfrågan, barnomsorgen och deltidsarbetet – inte helt oväsentliga frågor för efterkrigstidens svenska kvinnokollektiv.

*Lisa Öberg**

* Fakultetsopponent